

Wolność sumienia i wyznania według konstytucji z 17 marca 1921 r.

1. Problem badawczy

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 r. (Dz. U. RP Nr 44, poz. 267, ze zm.), zwana marcową, zgodnie ze standardami demokratycznego państwa prawnego regulowała wolność sumienia i wyznania, zarówno w aspekcie indywidualnym, dając jednostce gwarancję tejże wolności oraz precyzując jej zakres podmiotowy i przedmiotowy, jak i kolektywnym (instytucjonalnym), określając pozycję oraz formy prawne regulacji statusu kościołów i innych prawnie uznanych związków religijnych, wzajemne relacje tychże kościołów oraz związków i państwa, w perspektywie konstytucyjnej zasady prymatu ustawodawstwa państwowego nad prawem wewnętrznym związków religijnych.

Staram się wykazać, że Konstytucja, pomimo sporów politycznych w parlamencie i związanej z tym konieczności przyjęcia rozwiązań kompromisowych, również w zakresie dotyczącym wolności sumienia i wyznania oparta była w istocie na założeniach indywidualizmu i na liberalnym podejściu prowolnościowym, ufundowanym na koncepcji praw natury, co przedstawiam bardziej wyczerpująco. Istotnym elementem rozważań jest też próba odtworzenia ogólnej konstytucyjnej koncepcji wolności sumienia i wyznania, którą to wolność – jak wykazuję – rozumiano w sposób tradycyjny, jako prawa obywatela, a ponadto ograniczano w zasadzie do sfery religijnej, uważanej za społecznie doniosłą. Szczegółowej analizie poddaję wolność sumienia i wyznania w wymiarze indywidualnym oraz instytucjonalnym, kładąc nacisk na to, że status prawny wspólnot religijnych był funkcją indywidualnych uprawnień jednostki w sferze światopoglądowej, gdyż prawa kolektywne stanowiły pochodną praw jednostki, obywatela, które to przepisy miały charakter priorytetowy, przesądzający o wszystkich innych unormowaniach szeroko pojętej dziedziny wyznaniowej. Wskazuję w związku z tym na istotne różnice w ujęciu indywidualnej oraz kolektywnej sfery wolności sumienia i wyznania, a także charakteru i rodzaju stosowanych do nich ograniczeń. Ponadto, w zakresie dotyczącym wymiaru instytucjonalnego, szczególną uwagę poświęcam zasadzie równouprawnienia

związków religijnych w znaczeniu ich równości wobec prawa, w kontekście stanowiska, jakie Konstytucja przyznawała Kościołowi rzymskokatolickiemu.

2. Indywidualizm i liberalizm jako podstawy konstytucyjnej koncepcji oraz konstrukcji prawnej wolności sumienia i wyznania

Nadrzędne idee Konstytucji marcowej, tj. deklaracja politycznej wolności jako antyteza niewoli, pluralizm polityczny, wolność jednostki stanowiły podstawę dla uregulowanych w jej przepisach materii objętych prawem wyznaniowym, tradycyjnie nazywanym też prawem kościelnym¹. Konstytucja odwoływała się do wartości mających absolutną i uniwersalną treść i moc, których obowiązywanie jest niepodważalne i niezależne od kontekstu². Jej aksjologia miała swój rodowód w liberalnym podejściu prowolnościowym, w samoistnym prawie podmiotowym, tj. prawie do wolności posiadającym niepozytywistyczne korzenie, bo opartym „na wiekuistych zasadach prawa i wolności”, którego nie trzeba dowodzić, powołując się na jakieś normy. Indywidualistyczna koncepcja konstytucji marcowej wyrastała tym samym z idei przyrodzonych, niezbywalnych, stanowiących wartość same dla siebie ponadpaństwowych praw jednostek, praw człowieka. Porządek prawny nie był więc aksjologicznym uzasadnieniem wolności człowieka, ale ją zabezpieczał. Punkt wyjścia dla określenia stanowiska jednostki, jej stosunku do państwa stanowiło w związku z tym pojęcie publicznych praw podmiotowych. Wacław Komarnicki ujmował to w takich oto słowach: „Ideę przewodnią naszej Konstytucji marcowej scharakteryzować [...] możemy jako ideę negatywną; zniesienie szrańek ograniczających swobodną grę czynników społecznych, zapewnienie maximum wolności dla twórczości społecznej, ustalenie przewagi społeczeństwa nad państwem”³. Jednostka była wolna, a granice jej wolności mogły być usprawiedliwione tylko ochroną wolności innych. Konsekwentnie oznaczało to również związanie władzy wykonawczej, aby uniemożliwić jej realizację celów innych niż ochrona wolności jednostki i mechanizmu samoregulacji społecznej. Wolność jako naczelna idea, jako reguła interpretacyjna, miała podstawowe znaczenie dla koncepcji aksjologii konstytucyjnej, w tym regulacji kwestii wolności sumienia i wyznania.

Stworzenie korzystnych warunków życia, rozwoju i działalności jednostki twórcy Konstytucji uznali za główny cel państwa. Państwo nie miało celów stojących poza

¹ Por. H. Misztal, [w:] A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, *Prawo wyznaniowe*, wyd. 3, rozszerzone i zaktualizowane, Warszawa 2011, s. 1.

² Szeroko o tym L. Górnicki, *Idee i założenia konstytucji z 17 marca 1921 r. a rola i pozycja ustrojowa Prezydenta RP*, „Myśl Polityczna. Political Thought” 2021, nr 1(7), s. 52-118, a zwł. s. 65 i n.

³ W. Komarnicki, *Przewodnia idea Konstytucji marcowej*, [w:] W.L. Jaworski, *Ankieta o konstytucji z 17 marca 1921 r.*, Kraków 1924, s. 433.

jednostkami, co stanowiło wyraz teorii indywidualistycznej, uznającej interes jednostki za kryterium działalności państwowej. Konstytucja dawała więc w swej konstrukcji przewagę elementowi wolności politycznej kosztem pierwiastka autorytetu państwowego. Stworzenie korzystnych warunków życia, rozwoju i działalności jednostki uznano za główny cel państwa. Dobitym tego przejawem był rozbudowany katalog praw i wolności. Choć formalnie nomenklatura rozdziału V Konstytucji, który zatytułowany został „Powszechne obowiązki i prawa obywatelskie”, wskazywała w pierwszej kolejności na obowiązki, to jednak kluczową rolę odgrywały w nim prawa polityczne, obywatelskie *sensu stricto*, prawa społeczne i prawa wolnościowe. U podstaw aksjologicznych Konstytucji legła idea dobra jednostki, jej prawa do wolności aż do momentu, w którym pojawiają się przesłanki je ograniczające, przewidziane w ustawie. Zasadą była wolność jednostki i jej konstytucyjne prawa, a wyjątkiem ich ograniczenie. Przepisy wolnościowe ustawy zasadniczej z 1921 r. ustanawiały konkretne nakazy i zakazy dla organów państwowych, nakładały na nie także określone obowiązki, jak również określały granice wolności jednostki. Wskazane powyżej idee konstytuowały ujęcie wolności sumienia i wyznania w aspekcie indywidualnym i instytucjonalnym.

3. Konstytucyjna koncepcja wolności sumienia i wyznania

Ustawa zasadnicza z 1921 r. należała do tych konstytucji, które dokonywały zestawienia przepisów wyznaniowych jako kilku fundamentalnych, następujących po sobie artykułów, zamieszczonych w jednym i tym samym fragmencie konstytucji⁴. Konstytucji marcowa czyniła to w artykułach 110-116, w rozdziale V, zatytułowanym „Powszechne obowiązki i prawa obywatelskie”, gwarantując wolność sumienia i wyznania zarówno w ujęciu indywidualnym, jak i zbiorowym⁵. Zastosowanie takiej techniki koncentracji

⁴ W debacie nad projektem Konstytucji RP w kwestiach wyznaniowych w latach 1918-1921 toczyła się gwałtowna polemika, będąca odzwierciedleniem poglądów kształtujących się w społeczeństwie polskim jeszcze w trakcie I wojny światowej. Partie lewicowe, a zwłaszcza Polska Partia Socjalistyczna oraz przedstawiciele mniejszości narodowościowych, domagały się wprowadzenia do Konstytucji, na wzór francuski, formuły świeckości państwa oraz rozdziału Kościoła od państwa, z kolei zaś partie prawicowe, a zwłaszcza Narodowa Demokracja, postulowały uznanie religii katolickiej jako religii panującej – na wzór Konstytucji 3 Maja. Ostatecznie do tekstu Konstytucji marcowej z 1921 r. wpisano formuły kompromisowe, obejmujące gwarancje wolności sumienia i wyznania w wymiarze indywidualnym oraz zasady relacji instytucjonalnych państwo–związki religijne; bliżej J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939 (Węzłowe zagadnienia)*, Warszawa 1967, s. 50 i n.; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-prawne*, Warszawa-Poznań 1988, s. 40-51; zob. też J. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2005, s. 31; *idem*, *Stosunki państwo–kościół*, [w:] *Synteza prawa polskiego 1918–1939*, red. T. Guz, J. Głuchowski, M. R. Pałubska, s. 870.

⁵ Wyczerpującą analizę zasady wolności sumienia i wyznania w Konstytucji marcowej i innych aktach prawnych, z uwzględnieniem zaborowych regulacji prawnych oraz doktryny przeprowadził J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 244-321.

przedmiotowych przepisów niewątpliwie powoduje to, że sprawy wyznaniowe stanowią jeden, integralny fragment ustawy zasadniczej, co minimalizuje potencjalny brak spójności przepisów konstytucji i eliminuje zwłaszcza problemy interpretacyjne, występujące w wypadku umiejscowienia poszczególnych postanowień wyznaniowych w różnych częściach konstytucji⁶. W perspektywie idei podstawowych Konstytucji marcowej ta technika legislacyjna włączenia przepisów dotyczących statusu prawnego jednostki ze względu na wyznawaną wiarę lub światopogląd (wolność indywidualna) i regulujących stosunki państwo–kościół i inne związki religijne (wolność zbiorowa), w tych częściach ustawy zasadniczej, które traktują o obowiązkach i prawach obywateli, była w pełni logiczna i jak najbardziej zasadna⁷. Należy przy tym jednak zaznaczyć, że Konstytucja ta nie potrafiła jeszcze odejść od dominującego w europejskim prawie konstytucyjnym od czasów rewolucji francuskiej modelu, zgodnie z którym ustawodawstwa krajowe za oczywiste uznawały, że podmiotem praw są wyłącznie własni obywatele, a tylko na zasadzie wyjątku odnosiły się do osób nieposiadających statusu obywatela⁸. Zgodnie z tym Konstytucja marcowa stanowiła: „Wszystkim obywatelom poręcza się wolność sumienia i wyznania” (art. 111 zd. 1), ale jednocześnie dodawała, że: „Wszyscy mieszkańcy Państwa Polskiego mają prawo wolnego wyznawania zarówno publicznie jak prywatnie swej wiary i wykonywania przepisów swej religii lub obrządku” (art. 111 zd. 3). W ogólnych zaś przepisach o prawach obywatelskich Konstytucja umieściła jeszcze istotną gwarancję praw podstawowych: „Rzeczpospolita Polska zapewnia na swoim obszarze zupełną ochronę życia, wolności i mienia wszystkim bez różnicy pochodzenia, narodowości, języka, rasy lub religii. Cudzoziemcy używają pod warunkiem wzajemności równych praw z obywatelami Państwa Polskiego, oraz mają równe z nimi obowiązki, o ile ustawy wyraźnie nie wymagają obywatelstwa polskiego” (art. 95)⁹.

We współczesnym nam konstytucjonalizmie przyjmujemy odwrotne założenie, a mianowicie, że podmiotem praw i wolności powinien być co do zasady każdy, nie tylko obywatel danego państwa. Obecnie wyraźnie odróżniamy prawa człowieka od praw obywatela, na podstawie kryterium kręgu podmiotów, którym dane prawo przysługuje. Tak więc wolność sumienia i wyznania stanowią współcześnie prawa przysługujące jednostce, prawa człowieka, co ma uzasadnienie zarówno praktyczne, związane z zasadą wzajemności między państwami, jak i teoretyczne, zwłaszcza zaś w perspektywie stanowiska prawnonaturalnego, łączącego prawa człowieka z istotą człowieczeństwa,

⁶ J. Szymanek, *Klauzule wyznaniowe w Konstytucji RP*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2005, t. 8, s. 10.

⁷ Por. *ibidem*, s. 8-9.

⁸ M. Jabłoński, *Prawa człowieka – zagadnienia wprowadzające*, [w:] M. Jabłoński, S. Jarosz-Żukowska, *Prawa człowieka i systemy ich ochrony. Zarys wykładu*, Wrocław 2004, s. 29.

⁹ Co do pewnych trudności interpretacyjnych związanych z pojęciem „mieszkańcy” zob. J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 98; L. Górnicki, *Idee i założenia...*, s. 80.

a nie z obywatelstwem. Wolność sumienia i wyznania pojmowana jest więc obecnie nie jako wolność obywatelska, ale jako wolność człowieka¹⁰.

Konstytucja marcowa, jak już wskazywałem, regulowała zarówno „wolność sumienia”, a więc uprawnienie jednostki do swobodnego wyboru, kształtowania oraz zmiany poglądów i przekonań w sprawach religii (*forum internum*, aktywność wewnętrzna człowieka, aspekt indywidualny)¹¹, jak i „wolność wyznania”, będącą przedłużeniem lub dopełnieniem wolności sumienia, jej konkretyzacją w zakresie spraw religijnych w perspektywie kolektywnej, która wyraża prawo do ujawniania swoich myśli i przekonań oraz postępowania zgodnie z ich nakazami (*forum externum*, aktywność zewnętrzna człowieka, aspekt zbiorowy)¹². Tak więc wolność sumienia i wyznania obejmowała z jednej strony wymiar indywidualny, dotyczący wewnętrznej sfery przekonań każdej osoby, a z drugiej – zbiorowy (instytucjonalny), odnoszący się do uzewnętrzniania swoich przekonań przez jednostkę, regulowany przez normy określające pozycję oraz formy prawne regulacji statusu kościołów i innych prawnie uznanych związków religijnych, a także wzajemne relacje tychże kościołów oraz związków i państwa¹³. Istotne jest przy tym to, iż ograniczenia wolności sumienia i wyznania nie mogły dotyczyć *forum internum*, to jest sfery myśli i uczuć człowieka, a tylko *forum externum*, czyli uzewnętrzniania przekonań religijnych¹⁴. Wynikało to z samego brzmienia Konstytucji: „Każdy obywatel ma prawo swobodnego wyrażania swoich myśli i przekonań, o ile przez to nie narusza przepisów prawa” (art. 104). Inna sprawa, że konstytucyjne rozumienie wolności sumienia i wyznania było literalnie wąskie, bo ograniczone do „wyznania i przekonań

¹⁰ W. Brzozowski, *Zagadnienia wstępne*, [w:] W. Brzozowski, A. Krzywoń, M. Wiącek, *Prawa człowieka*, wyd. 2, Warszawa 2019, s. 33; M. Jabłoński, *Prawa człowieka...*, s. 29; J. Szymanek, *Wolność sumienia i wyznania w Konstytucji RP*, „Przegląd Sejmowy 2006, nr 2, s. 40; J. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe...*, s. 72-73.

¹¹ M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2005, s. 20. Ks. Piotr KroczeK jest zdania, że w tej definicji termin „wolność sumienia” jest nieadekwatny do treści terminu „sumienie”, gdyż brakuje tu elementu wartościującego, charakterystycznego dla człowieka kierującego się sumieniem – „dla niego sumienie staje się bowiem ukrytym wyznacznikiem jednostkowych zachowań dokonywanych w sposób nieskrępowany”. Pogląd ten wydaje się jednak być odosobniony; P. KroczeK, *Prawo wewnętrzne związków wyznaniowych w perspektywie organów władzy publicznej. Klauzule generalne*, Kraków 2017, s. 17.

¹² M. Pietrzak, *Prawo wyznaniowe...*, s. 20. W doktrynie prawa wyznaniowego stosunkowo rzadko występuje utożsamianie wolności sumienia z wolnością wyznania.

¹³ Wacław Komarnicki tak to uzasadniał: „Konstytucja polska, przyjmując w art. 111 zasadę wolności sumienia i wyznania, nie poprzestaje tylko na stwierdzeniu zasady i traktowaniu tej sprawy, jako posiadającej znaczenie prywatne i indywidualne dla obywateli, lecz traktuje ją, jako sprawę społeczną, i dlatego w art. 113 mówi o osobowości prawnej związków religijnych w sferze prawa prywatnego, a w art. 115 i następnych – o samorządzie i autonomii wyznaniowej”; W. Komarnicki, *Zarys ustroju państwowego Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1923, s. 50; zob. też A.M. Abramowicz, *Przedmiotowy zakres wolności religijnej*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2007, t. 10, s. 325-326; J. Szymanek, *Konstytucjonalizacja prawa do wolności myśli, sumienia, religii i przekonań*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2007, t. 10, s. 93.

¹⁴ Por. odpowiednio: W. Brzozowski, *Wolność myśli, sumienia i religii*, [w:] W. Brzozowski, A. Krzywoń, M. Wiącek, *Prawa człowieka...*, s. 201.

religijnych” (art. 111 zd. 2), a Konstytucja nie wskazywała w przedmiotowym zakresie na prawa wolnomyślicieli, ateistów, agnostyków, sceptyków czy też osób niezaangażowanych. Akcentowano więc w jej postanowieniach prawo wyrażania indywidualnie lub zbiorowo poglądów i przekonań religijnych, prawo do tworzenia kościołów i innych związków religijnych i prowadzenia działalności religijnej, natomiast brak było rozszerzenia odpowiednich uprawnień na poglądy i przekonania ateistyczne czy areligijne. W orzecznictwie sądowym potwierdzano niemniej jednak prawo do bezwyznaniowości, czego charakterystycznym przykładem jest orzeczenie Sądu Najwyższego z 6 czerwca 1923 r., w którym oparto się na art. 111 Konstytucji RP, jako „[...] poręczającym jej obywatelom nie tylko wolność wyznania, lecz i wolność sumienia i tym sposobem nadającym obywatelowi polskiemu, nawet nie należącemu do żadnego z istniejących wyznań i sekt, prawo hołdowania zasadom wyłączającym wszelkie wierzenia religijne [...]”¹⁵. Problem ten pojawiał się także zwłaszcza na tle prawnokarnej ochrony uczuć religijnych według przepisów kodeksu karnego z 1932 r., w kontekście ochrony prawnej bezwyznaniowców oraz granic dozwolonego dyskursu publicznego podważającego dogmaty wiary prawnie uznanych wyznań¹⁶. Oceny tej kwestii w literaturze przedmiotu są różne: od skrajnej interpretacji Jana Jakuba Litauera, który postrzegał polskie prawo karne w szczególności jako gwaranta religii katolickiej¹⁷, po bardziej umiarkowane współczesne nam opinie wskazujące na brak w prawie II RP równorzędnych gwarancji dla wyznawców religii o uregulowanej sytuacji prawnej oraz bezwyznaniowców i wolnomyślicieli¹⁸. Ponieważ zagadnienia te wykraczają poza zakres niniejszego opracowania, przypomnę tylko, iż znane orzeczenie SN z 5 lipca 1938 r. (sygn. I k. 1895/37), w którym stwierdzano: „Ustawodawstwo polskie nie zabrania ani wywodów niezgodnych z panującą religią, ani nawet zaprzeczających istnieniu Boga, byle tylko owe wywody nie stanowiły bluźnierstwa, czyli uwłaczaniu Bogu, «naruszenia czci należnej Bogu» w postaci obelgi, szyderstwa, urągania i innych zniewag”¹⁹ można postrzegać również w kontekście potwierdzenia przez nie prawa do eksponowania postawy bezwyznaniowej i wolnomyślicielstwa²⁰.

¹⁵ Orzecznictwo Sądów Polskich (OSP) z 1923, poz. 521; orzeczenia zestawione są w monografii Janusza Osuchowskiego, który wskazuje też na jedno z orzeczeń (orzeczenie Sądu Najwyższego z 14 marca 1922 r.; OSP z 1922, poz. 591), zdające się prowadzić do odmiennych wniosków; J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 290-291; analiza poglądów doktryny w tym zakresie *ibidem*, s. 291 i n.

¹⁶ M. Mikuła, *Granice dozwolonego dyskursu antyreligijnego w II RP. Uwagi do orzeczenia Sądu Najwyższego z 5 lipca 1938 r. i jego aktualność dzisiaj*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2010, t. 13, s. 179.

¹⁷ J.J. Litauer, *Przestępstwa religijne w kodeksie karnym*, „Wolnomyśliciel Polski” 1934, nr 14, s. 391 i n.

¹⁸ Z. Migros, *Przestępstwa przeciwko uczuciom religijnym w polskim kodeksie karnym z 1932 r.*, „Wojсковy Przegląd Prawniczy” 1982, t. 37, s. 199.

¹⁹ *Orzecznictwo Sądów Polskich. Zbiór orzeczeń karnych Sądu Najwyższego*, Warszawa 1939, nr IV/1939, s. 181-182.

²⁰ Zob. też konkluzję wywodów Macieja Mikuły, który wskazuje, że ten fragment tezy orzeczenia zachowuje do dziś aktualność na gruncie szerokiego interpretowania „przedmiotu czci religijnej”; M. Mikuła, *Granice dozwolonego dyskursu antyreligijnego...*, s. 189.

Z usytuowania odpowiednich przepisów Konstytucji, dotyczących najpierw wolności indywidualnej, a potem kolektywnej, należy wnosić, że prawa kolektywne stanowiły pochodną praw jednostki, obywatela, które to przepisy miały charakter priorytetowy, przesądzający o wszystkich innych unormowaniach szeroko pojętej dziedziny wyznaniowej. Status prawny wspólnot religijnych był więc funkcją indywidualnych uprawnień jednostki w sferze światopoglądowej²¹. Należy jednak zaznaczyć, że ta specyficzna hierarchia wartości i ważności uległa odwróceniu w kodeksie karnym z 1932 r., który – zgodnie z założeniami jego twórców – uznawał, iż państwo traktowało religię jako pozytywne zjawisko społeczne spełniające ważną funkcję publiczną, w związku z czym udzielał jej ochrony. Wobec powyższego ochrona religii w ogólności miała pierwszeństwo przed ochroną uczuć religijnych jednostek, toteż aspekt instytucjonalny uzyskał tutaj przewagę nad indywidualnym. Zdaniem Macieja Mikuły znacząca była w tym zakresie formalna przynależność większości mieszkańców II RP do zinstytucjonalizowanych kościołów i innych związków religijnych, „przy minimalnym odsetku wolnomyślicieli, agnostyków i ateistów”²².

Konstytucja marcowa przyjmowała tradycyjną koncepcję praw obywatelskich, wiążącą ich obowiązywanie z relacją władza–jednostka, to jest z relacją pionową (wertrykalną), jej postanowienia nie rozciągały się natomiast na płaszczyznę jednostka–jednostka, czyli na układ poziomy (horyzontalny). Przepisy Konstytucji odnosiły się tylko do zobowiązań państwa w przedmiotowym zakresie, a nie do obywateli, jednostek, w stosunku do innych osób²³. To władze publiczne miały więc obowiązek przestrzegania praw obywatela, w tym wolności sumienia i wyznania, a także ochrony uczuć religijnych jednostki. W tym ostatnim zakresie szczególną rolę odgrywała ochrona prawno-karna²⁴.

Warto przypomnieć, że Konstytucja z 23 kwietnia 1935 r. utrzymała w mocy, w niezmienionym kształcie, przepisy wyznaniowe Konstytucji marcowej, nie przejmując jednak z jej brzmienia jednej ważnej normy, a mianowicie, że: „Państwo ma obowiązek udostępnienia także opieki moralnej i pociechy religijnej obywatelom, którymi się

²¹ J. Szymanek, *Regulacja stosunków państwo–kościół w polskich aktach konstytucyjnych XX wieku*, „Przegląd Sejmowy” 2002, nr 3, s. 28-29; *idem*, *Klauzule wyznaniowe w Konstytucji RP...*, s. 6-7 i 9-10; L. Górnicki, *Wolność tworzenia nowych kościołów i innych związków wyznaniowych i sposoby regulacji ich statusu prawnego w ustawodawstwie polskim*, [w:] *Administracja publiczna – obywatel – społeczeństwo – państwo*, pod. red. A. M. Sosnowskiego, Wrocław 2006, s. 213.

²² M. Mikuła, *Granice dozwolonego dyskursu antyreligijnego...*, s. 180.

²³ Por. odpowiednio: W. Brzozowski, *Zagadnienia wstępne...*, s. 38.

²⁴ Bliżej: Z. Migros, *Przestępstwa...*, s. 187-208; K. Warchałowski, *Prawno-karna ochrona wolności religijnej w latach 1932–1997*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2002, t. 4, s. 60-62; M. Makarska, *Przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania w kodeksie karnym z 1997 r.*, Lublin 2005, s. 49-54; A. Pasek, *Ochrona uczuć religijnych w polskim kodeksie karnym z 1932 r.*, [w:] *Prawo wyznaniowe. Przeszłość i teraźniejszość. Materiały XI Konferencji historyków państwa i prawa. Kowary, 6-8 września 2007 r.*, pod red. J. Koredeczuka, Wrocław 2008, s. 53-66; T. Fedorszczak, *Przestępstwa przeciwko religii na ziemiach polskich w latach 1918–1998*, [w:] *Prawo wyznaniowe...*, s. 70-78.

bezpośrednio opiekuje w zakładach publicznych, jak: zakłady wychowawcze, koszary, szpitale, więzienia, przytułki” (art. 102, zd. 3)²⁵. Oznaczało to, choć już w warunkach państwa autorytarnego, w zasadzie zachowanie dotychczasowych indywidualnych gwarancji wolności sumienia i wyznania oraz modelu stosunków między państwem a kościołami i innymi związkami religijnymi²⁶.

4. Wolność sumienia i wyznania w wymiarze indywidualnym

Z indywidualnych gwarancji wolności sumienia i wyznania korzystał każdy obywatel w równym stopniu. Konstytucja poręczała wszystkim obywatelom wolność sumienia i wyznania, dodając, że żaden obywatel nie może być z powodu swego wyznania i przekonań religijnych ograniczony w prawach, przysługujących innym obywatelom (art. 111 zd. 1 i 2), a ponadto – w odniesieniu do obywateli polskich, należących do mniejszości narodowościowych, wyznaniowych lub językowych – potwierdzała między innymi także ich równe z innymi obywatelami prawo do „wykonywania przepisów swej religii” oraz „zakładania, nadzoru i zawiadywania swoim własnym kosztem” zakładów religijnych (art. 110)²⁷, przez co wyrażano w tych przepisach zasadę równości wszystkich

²⁵ Ustawa konstytucyjna z 23 kwietnia 1935 r. (Dz. U. RP Nr 30, poz. 227) w art. 81 ust. 2 (rozdział XIV „Przepisy końcowe”), uchylała ustawę z dnia 17 marca 1921 r., wraz ze zmianami wprowadzonymi ustawą z dnia 2 sierpnia 1926 r., za wyjątkiem art. 99, 109-118 oraz 120; zob. H. Świątkowski, *Nowa konstytucja a wolność sumienia i wyznania*, „Głos Prawa” 1935, nr 11/12, s. 703 i n.; A. Buczek, *Nowa Konstytucja Rzeczypospolitej*, „Przegląd Katolicki” 1935, nr 21, s. 347 i n.; W.T. Kulesza, *Tryb uchwalenia konstytucji kwietniowej (23 kwietnia 1935 r.)*, [w:] *Tryby uchwalania polskich konstytucji*, red. M. Wyrzykowski, Warszawa 1998, s. 53 i n.

W zakresie dotyczącym więziennictwa można wskazać, że w II RP wydano wiele aktów prawnych gwarantujących możliwość sprawowania opieki duchowej nad więźniami. Wyróżniał się tu regulamin więzienny z 1931 r. (Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 20 czerwca 1931 r. w sprawie regulaminu więziennego, Dz. U. RP Nr 71, poz. 571), w którym kwestie wolności sumienia i wyznania potraktowano priorytetowo; J. Nikołajew, *Wolność sumienia i religii skazanych i tymczasowo aresztowanych*, Lublin 2012, s. 27-31.

²⁶ J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 217-226.

²⁷ Na treść Konstytucji w tym zakresie wpływ miały postanowienia tzw. małego traktatu wersalskiego z 28 czerwca 1919 r., tj. podpisanego w Wersalu Traktatu między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską (Dz. U. RP z 1920 r. Nr 110, poz. 728), a wykonanie tych zobowiązań gwarantować miała Liga Narodów. W związku z tym niektóre postanowienia traktatu włączono bezpośrednio do tekstu Konstytucji (art. 110, art. 111 ust. 2); zob. F. Brzeziński, *Prawa mniejszości. Komentarz do Traktatu z dn. 28 czerwca 1919 r. pomiędzy Polską a głównymi mocarstwami*, Warszawa 1920; S. Sławski, recenzja pracy T. Kierskiego, *Ochrona praw mniejszości w Polsce*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1933, z. 2, s. 543; J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 97-100 i 226-235; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 56; J. Koredczuk, *Problematyka mniejszości narodowych w pracach nad Konstytucją marcową z 1921 r.*, „Społeczeństwo i Polityka” 2018, 2, s. 47-55. W literaturze przedmiotu zwraca się uwagę na to, że wiążące Polskę prawo międzynarodowe nieefektywnie chroniło podstawowe wolności i prawa jednostki. Polska, jako sygnatariusz wskazanego traktatu, w dniu 13 września 1934 r. wypowiedziała procedurę odwoławczą do Ligi Narodów (art. 12); zob. J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 97-99 i tam podana literatura; P. Borecki, *Prawodawstwo wyznaniowe z okresu II Rzeczypospolitej we współczesnym polskim systemie prawnym*, „Studia Prawa Publicznego” 2014, nr 4, s. 63-64; *Historia dyplomacji polskiej*, t. IV 1918-1939, red. P. Łossowski, Warszawa 1995, s. 484.

obywateli bez względu na wyznanie. Wszyscy mieszkańcy państwa mieli „prawo wolnego wyznawania zarówno publicznie jak prywatnie swej wiary i wykonywania przepisów swej religii lub obrządku” (art. 111 zd. 3). Konstytucja stanowiła również, że nikt nie może być zmuszany do udziału w czynnościach lub obrzędach religijnych, chyba że podlega władzy rodzicielskiej lub opiekuńczej, z czego można wyprowadzić również prawo do zmiany wyznania, jak też do niewyznawania żadnej religii (art. 112 zd. 3)²⁸. Oznaczało to zagwarantowanie tejże wolności zarówno w znaczeniu pozytywnym, to znaczy wolności wyboru religii czy światopoglądu, wolności wyrażania własnych przekonań, swobody wypełniania praktyk religijnych – prywatnie i publicznie, indywidualnie oraz zbiorowo (wolność do działania), jak i w sensie negatywnym, a więc wolności od przymusu, zarówno w wyznawaniu jakiegokolwiek religii czy światopoglądu, jak i w wypełnianiu praktyk religijnych²⁹.

Wyjątek od przedmiotowej wolności w sensie negatywnym, a tym samym od indywidualistycznych i liberalnych założeń Konstytucji, związany z podleganiem władzy rodzicielskiej lub opiekuńczej, znalazł w Konstytucji swój specyficzny wyraz w obowiązku pobierania w szkołach państwowych i samorządowych nauki religii według deklaracji rodziców lub prawnych opiekunów do lat 18 (art. 120), co można uznać za odrzucenie zasady neutralności światopoglądowej państwa³⁰. Co więcej, obowiązek nauki religii decyzjami władz administracyjnych rozciągany był na dzieci rodziców bezwyznaniowych, uczęszczające do szkół państwowych. Uczeń szkoły średniej nie mógł otrzymać świadectwa dojrzałości uprawniającego do podjęcia wyższych studiów bez oceny z nauki religii. W zakresie obowiązku uczęszczania na lekcje religii wyznawców poszczególnych religii pod rządami Konstytucji marcowej traktowano tym niemniej równo. Możliwe przy tym było prowadzenie szkół prywatnych, wyznaniowych lub bezwyznaniowych³¹.

Należy zaznaczyć, że specyficzne dziedzictwo zaborów stanowiło to, że konstytucyjna wolność sumienia i wyznania podlegała ograniczeniom w praktyce administracyjnej.

²⁸ Tak Józef Krukowski; zob. J. Krukowski, *Stosunki państwo–kościół...*, s. 870.

²⁹ Por. H. Misztal, *Idea wolności religijnej*, [w:] *Prawo wyznaniowe*, red. H. Misztal, P. Stanisławski, Lublin 2003 s. 61; M. Kosek, *Wolność religijna w wymiarze pozytywnym i negatywnym na przykładzie orzeczenia Niemieckiego Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z 16 maja 1995 roku*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2002, t. V, s. 51; A.M. Abramowicz, *Przedmiotowy zakres...*, s. 325-326; J. Krukowski, *Stosunki państwo–kościół...*, s. 870.

³⁰ Tak wyraźnie Paweł Borecki; zob. P. Borecki, *Prawodawstwo wyznaniowe...*, s. 63.

³¹ B. Reiner, *Problematyka prawno-społeczna nauczania religii w szkołach w Polsce (1918-1939)*, Opole 1964; J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 302-308; A. Mezglewski, *Obowiązkowe nauczanie religii a wolność sumienia i wyznania w konstytucjach II RP*, [w:] *Vetera novis augere. Studia i prace dedykowane Profesorowi Wacławowi Uruszcakowi*, red. S. Grodziski, D. Malec, A. Karabowicz, M. Stus, t. 2, Kraków 2010, s. 733-740; P. Borecki, *Uwagi o statusie prawnym wyznawców judaizmu na ziemiach polskich*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2010, z. 2, s. 70; H. Misztal, [w:] A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 27; A.M. Abramowicz, *Naczelne stanowisko wyznania rzymskokatolickiego a równouprawnienie wyznań w prawie II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 2019, t. II, s. 13-14.

O ile w zaborze pruskim i austriackim istniała wolność zmiany wyznania lub przekonań, o tyle w zaborze rosyjskim stosowano administracyjne ograniczenia w tym zakresie³².

Zdarzały się więc, głównie na terenie byłego zaboru rosyjskiego, sytuacje zmuszania obywateli bezwyznaniowych do wypełniania rubryki o przynależności wyznaniowej, zwłaszcza przy sporządzaniu akt stanu cywilnego. Praktyka administracyjna przeciwdziałała uznaniu prawa obywateli bezwyznaniowych, w zakresie rejestracji aktów stanu cywilnego, do podawania w treści oficjalnych dokumentów określenia „bezwyznaniowy”. Ten brak dostatecznego poszanowania dla bezwyznaniowości w sferze prawa administracyjnego znajdował swe podstawy w tym, iż Konstytucja nie zawierała co do tej kwestii odpowiedniego postanowienia, a prawo do niewyznawania żadnej religii – jak już wskazywałem – mogło być wyprowadzone jedynie z ogólnych konstytucyjnych gwarancji wolności sumienia i wyznania (art. 111 i 112).

Zwraca także uwagę to, że nie uznawano prawa do nieujawniania swojego wyznania, ponieważ dokumenty publiczne zawierały rubrykę „wyznanie”, którą należało wypełnić, tak jak rubrykę „nazwisko i imię” oraz „data urodzenia”. W latach 1921-1928 dotyczyło to w szczególności dowodów osobistych, ale występowało także w związku z nauką religii w szkołach, korzystaniem z funduszy i nakładaniem podatków kościelnych, składaniem przysięgi w sądzie i innych jeszcze sytuacjach. Nie respektowano także możliwości składania przysięgi zamiast przysięgi religijnej przy obejmowaniu stanowisk w państwowej służbie cywilnej, podobnie też ustawodawstwo wojskowe zawierało jedynie wyznaniową formę przysięgi³³.

Konstytucja marcowa ustanawiała przejrzyste granice wolności sumienia i wyznania, z których można było korzystać, o ile nie sprzeciwiało to się porządkowi publicznemu lub obyczajności publicznej (art. 111, zd. 3). Ustanawiała ona też zakaz korzystania z wolności religijnej w sposób sprzeczny z ustawami, zarówno w aspekcie indywidualnym, jak i zbiorowym, wyrażając w ten sposób prymat ustawodawstwa państwowego nad prawem wewnętrznym związków religijnych: „Wolności wyznania nie wolno używać w sposób, przeciwny ustawom. Nikt nie może uchylać się od spełnienia obowiązków publicznych z powodu swoich wierzeń religijnych” (art. 112) oraz: „Żaden związek religijny [...] nie może stawać w sprzeczności z ustawami państwa” (art. 113, zd. 2)³⁴.

³² J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 283-288.

³³ *Ibidem*, s. 278-280 i n. oraz s. 313-321; H. Misztal, *Historia relacji państwa do kościołów i innych związków wyznaniowych w Polsce*, [w:] *Prawo wyznaniowe*, red. H. Misztal, P. Stanisławski, Lublin 2003, s. 94-95; H. Misztal, *Polskie prawo wyznaniowe*, t. 1. *Zagadnienia wstępne. Rys historyczny*, Lublin 1996, s. 133; A.M. Abramowicz, *Naczelne stanowisko...*, s. 7 i 11-13.

³⁴ Zob. J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 356 i n.

5. Wolność sumienia i wyznania w wymiarze kolektywnym (instytucjonalnym)

Zasadnicze znaczenie w aspekcie instytucjonalnym miał typ relacji między państwem a kościołami i innymi związkami religijnymi³⁵ oraz związana z tym kwestia ich równouprawnienia. Konstytucja marcowa, nawiązując do wzorców austriackich, wprowadziła podział związków religijnych na prawnie uznane przez państwo i nie posiadające prawnego uznania (art. 113-116)³⁶. Istotną konsekwencję tego podziału stanowiło to, że z konstytucyjnej wolności sumienia i wyznania (art. 111) korzystał indywidualnie każdy obywatel w równym stopniu, zaś wolność wyznawania i praktykowania swojej religii grupowo, w ramach związku religijnego, podlegała zróżnicowaniu w zależności od zaliczenia danego związku do kategorii uznanych lub nieuznanych przez państwo³⁷.

Do związków wyznaniowych prawnie uznanych należał Kościół rzymskokatolicki, którego stosunek do państwa określał układ ze Stolicą Apostolską, podlegający ratyfikacji przez Sejm (art. 114 ust. 2, zd. 2), a także pozostałe związki religijne, mające swą podstawę prawną w ustawach wydanych przez państwo.

Zgodnie z Konstytucją – w odniesieniu do Kościoła rzymskokatolickiego – zastosowano tym samym tzw. system koordynacji, polegający na tym, że sytuacja prawna związku religijnego w państwie unormowana jest na podstawie umowy międzynarodowej, to jest konkordatu³⁸. Regulacje konstytucyjne dotyczące Kościoła rzymskokatolickiego odnosiły się również do obrządku greckokatolickiego Kościoła katolickiego oraz obrządku ormiańskiego³⁹.

³⁵ Konstytucja marcowa używała różnych terminów na określenie związku wyznaniowego, nie podając jego legalnej definicji: „związek religijny” (art. 113, zd. 1), który był terminem najszerszym, obejmującym Kościół katolicki, kościoły mniejszości religijnych i inne związki wyznaniowe, a także: „kościoły mniejszości religijnych” (art. 115 zd. 1), „wyznania” (art. 115, zd. 2), „kościoły” (art. 115, zd. 1), Kościół Rzymsko-katolicki (art. 114 zd. 2); bliżej J. Szymanek, *Regulacja...*, s. 30-31; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 54.

³⁶ Istotny wpływ ustawy austriackiej z dnia 21 grudnia 1867 r. o powszechnych prawach obywateli (RGB, poz. 142, art. 14, 15 i częściowo 16) na stylizację odpowiednich artykułów Konstytucji marcowej, a zwłaszcza art. 111, zd. 1, art. 112 i art. 113 został już dawno zauważony w literaturze przedmiotu; szerzej A.W. Abraham, *Konstytucja a stosunki wyznaniowe i Kościół*, [w:] *Nasza Konstytucja*, Kraków 1922, s. 115; J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w państwie polskim*, Warszawa 1937, s. 137; J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 93 i 260; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 55.

³⁷ W. Komarnicki, *Polskie prawo polityczne. Geneza i system*, Warszawa 1922, s. 574; J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 354; J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 261; J. Szymanek, *Regulacja stosunków państwo-kościół...*, s. 35 i 36.

³⁸ Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dnia 10 lutego 1925 r. (ratyfikowany zgodnie z ustawą z dnia 23 kwietnia 1925 r. – Dz. U. RP Nr 47, poz. 324); Dz. U. RP Nr 72, poz. 501; z opracowań zob. A. Gerstman, *Konkordat Polski ze Stolicą Apostolską*, Lwów 1925; K. Aleksandrowicz, *Brachium saeculare według obecnie obowiązujących i dawniejszych konkordatów*, Kraków 1934; J. Wiślocki, *Konkordat polski z 1925 roku. Zagadnienia prawnopolityczne*, Poznań 1977; J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 100-141 i 201-216; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 73-82 i n.

³⁹ J. Koredeczuk, *Prawne odniesienia państwa do Kościoła greckokatolickiego w II Rzeczypospolitej*, „Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze” 2013, nr 4, s. 86. Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską

W stosunku do pozostałych związków religijnych przyjęto natomiast system zwierzchnictwa państwowego, opierający się na subordynacji i poddaniu tych związków pod ogólny nadzór państwa, także w aspekcie personalnym⁴⁰ i jego wolę wyrażoną w ustawodawstwie⁴¹. Jak to się niekiedy podkreśla w literaturze przedmiotu, tę wolę pochodzącą z nadania państwa mogło ono limitować na podstawie przesłanek politycznych⁴². Regulacja sytuacji prawnej tychże kościołów i innych związków religijnych miała charakter dwuetapowy. W pierwszym stadium związek wyznaniowy, na skutek uznania go przez państwo, co następowało w formie ustawy albo rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z mocą ustawy, formalnie po porozumieniu się z jego prawną reprezentacją (art. 115 ust. 2)⁴³, uzyskiwał osobowość prawną⁴⁴ i prawo do korzystania z uprawnień przewidzianych w Konstytucji (art. 113). Konstytucja gwarantowała, że uznanie nowego lub dotąd prawnie nieuznanego wyznania nie będzie odmówione związkom religijnym, których urządzenia, nauka i ustrój nie są przeciwne porządkowi publicznemu ani obyczajności publicznej (art. 116). Na podstawie uznania go przez państwo, w drugim z kolei stadium, Rada Ministrów rozporządzeniem zatwierdzała statut organizacyjny danego związku religijnego.

a Rzeczpospolitą Polską w art. IX wskazywał na obrządek łaciński, grecko-rusiński i ormiański. W 1924 r. powołano do życia także obrządek bizantyjsko-słowiański. Władze kościelne ominęły art. IX konkordatu, podporządkowując wspomniany obrządek bezpośrednio legatowi papieskiemu, którego działalność nie podlegała uzgodnieniom z państwem; J. Kordeczuk, *Realizacja zasady „pro publico bono” w konkordacie polskim z 1925 roku*, [w:] „Pro publico bono”: idee i działalność, red. J. Przygodzki, M. Marszał, Wrocław 2016, s. 153.

⁴⁰ Wyrażało się to również w zakazie pełnienia pewnych funkcji kierowniczych w niektórych związkach religijnych przez cudzoziemców (członkowie Naczelnej Rady Staroobrzędowców, w Muzułmańskim Związku Religijnym w RP, w którym obywatelstwo polskie wymagane było do piastowania godności, stanowisk i urzędów, zarówno duchownych, jak i świeckich, a także korzystania z biernego i czynnego prawa wyborczego, Karańskiego Związku Religijnego w RP, w którym posiadania obywatelstwa dotyczyło duchownych, godności, stanowisk i urzędów oraz stanowiło konieczną przesłankę biernego i czynnego prawa wyborczego, ale tylko w karańskich gminach wyznaniowych). Ten wymóg posiadania obywatelstwa polskiego miał pewne uzasadnienie w pełnieniu przez duchownych związków religijnych uznanych przez państwo zadań funkcjonariuszy publicznych, jak na przykład co do prowadzenia ksiąg stanu cywilnego i sporządzania stosownych aktów; szerzej: P. Borecki, *Wolność sumienia i wyznania cudzoziemców w prawie polskim*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2014, t. 17, s. 35-36 i 39.

⁴¹ H. Świątkowski, *Wyznaniowe prawo państwowe*, Warszawa 1962, s. 10.

⁴² Zob. P. Borecki, *Wolność sumienia...*, s. 27.

⁴³ Art. 115 ust. 2: „Stosunek Państwa do tych Kościołów i wyznań będzie ustalany w drodze ustawowej po porozumieniu się z ich prawnymi reprezentacjami”. Od tej konstytucyjnej formy porozumienia odbiegał sposób uznania Żydowskiego Związku Religijnego, którego uznanie nastąpiło jeszcze przed uchwaleniem Konstytucji, bo w 1919 r., w drodze jednostronnego aktu prawnego wydanego przez władzę stanowiącą (wyjątek stanowiło województwo śląskie, gdzie obowiązywały przepisy pruskie oraz austriackie); K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 187 i 189-190; J. Dziobek-Romański, *Uznanie niechrześcijańskich związków religijnych o ustawowo uregulowanej sytuacji w latach 1919-1989*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2003, t. 6, s. 35-36.

⁴⁴ J. Makowski, *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1924, s. 121; J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 353; J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 333; H. Świątkowski, *Wyznaniowe prawo państwowe...*, s. 78.

Gwarancje autonomii wewnętrznej tychże pozostałych związków religijnych były niewątpliwie węższe niż Kościoła rzymskokatolickiego. Związki te mogły bowiem rządzić się własnymi ustawami, których uznania państwo zobowiązywało się im nie odmówić, o ile nie zawierały one postanowień sprzecznych z prawem (art. 115). Przyznano im więc formalnoprawne równouprawnienie wynikające z ich statusu prawnego⁴⁵.

Sytuacja prawna związków religijnych, które nie uzyskały uznania państwa, była niejednolita. Niektóre z nich opierały podstawy swojego działania na przepisach prawnych o charakterze tolerancyjnym jeszcze z okresu zaborów. Inne, będące luźnymi skupiskami wyznawców rozproszonych po całym terytorium państwa, korzystały ze swobody działania na podstawie ogólnych konstytucyjnych gwarancji wolności sumienia i wyznania oraz prawa do wolnego wyznawania zarówno publicznie, jak i prywatnie swojej wiary i wykonywania przepisów swej religii lub obrządku (art. 111 i 112)⁴⁶.

Wszystkie związki religijne uznane przez państwo, ale tylko one, miały prawo urządzać zbiorowe i publiczne nabożeństwa, samodzielnie prowadzić swe sprawy wewnętrzne, posiadać i nabywać majątek ruchomy i nieruchomy, zarządzać nim i rozporządzać, pozostawać w posiadaniu i używaniu swoich fundacji i funduszy oraz zakładów dla celów wyznaniowych, naukowych i dobroczynnych, przy czym żaden związek religijny nie mógł pozostawać w sprzeczności z ustawami państwa (art. 113).

Zagadnienie równouprawnienia związków religijnych na tle relacji państwo–kościół i inne związki religijne jeszcze podczas prac nad Konstytucją stanowiło nader kontrowersyjny problem, wywołujący najwięcej sporów i polemik. Statuujący to równouprawnienie przepis Konstytucji mógł wywoływać wątpliwości interpretacyjne, gdyż brzmiał następująco: „Wyznanie rzymsko-katolickie, będące religią przeważającą większości narodu, zajmuje w państwie naczelne stanowisko wśród równouprawnionych wyznań” (art. 114 zd. 1). I tak – po pierwsze – cecha równouprawnienia w tym przepisie oczywiście nie dotyczyła wyznania, a więc przekonań światopoglądowych (art. 110 i 111), ale zinstytucjonalizowanych struktur religijnych, to znaczy kościołów i innych związków religijnych⁴⁷. Zwrot „wśród równouprawnionych wyznań” pojawił się przy tym dopiero

⁴⁵ J. Koredczuk, *Równouprawnienie kościołów i innych związków religijnych według Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1921 roku*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 2017, t. 9, s. 113-123; J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 261 i n.; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 58-59.

⁴⁶ Szerzej J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 3-127; H. Świątkowski, *Wyznania religijne w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem ich stanu prawnego*, cz. I. Wyznania i związki religijne, Warszawa 1937, s. 72 i n.; S. Starzyński, *Współczesny ustrój prawno-polityczny Polski i innych państw słowiańskich*, Lwów 1928, s. 127 (autor podkreśla, że związki te znajdowały się niejako na zewnątrz wszelkich regulacji stosunków państwowo-kościelnych); J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 264-266 i n.; T. Langer, *Nierzymskokatolickie związki wyznaniowe w Polsce*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1966, z. 2, s. 31-32.

⁴⁷ J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 324 i n.; J. Szymanek, *Regulacja stosunków państwo-kościół...*, s. 32-33.

w ostatnim etapie prac nad Konstytucją, podczas trzeciego czytania projektu. Na skutek uwzględnienia poprawek mniejszości, a dzięki poparciu Józefa Buzka, który wniósł poprawkę przewidującą dodanie do pierwszego ustępu art. 114 projektu wyrażenia „wśród równouprawnionych wyznań”, takie uzupełnione brzmienie tego przepisu zostało 16 marca 1921 r. przyjęte przez Sejm⁴⁸. W związku z tym – po drugie – artykuł ten był wadliwie sformułowany z punktu widzenia techniki legislacyjnej, gdyż albo wszystkie związki wyznaniowe są rzeczywiście równouprawnione, a wtedy żaden z nich nie posiada naczelnego stanowiska, albo też zasadę równouprawnienia zastępuje się wyróżnieniem jednego z nich poprzez nadanie mu takiego stanowiska⁴⁹.

Wykładnia równouprawnienia związków religijnych w znaczeniu równości prawnej, tj. równości wobec prawa, oznaczającej jednakowe traktowanie wszystkich związków wyznaniowych bez ich jakiegokolwiek dyskryminacji czy faworyzacji, nie mogła mieć – na tle postanowień Konstytucji – jednoznacznego charakteru⁵⁰. To „naczelne stanowisko wśród równouprawnionych wyznań” przyznane Kościołowi rzymskokatolickiemu nie było bowiem tylko pewnym zwrotem stylistycznym, stanowiącym wyraz „platonicznego szacunku” ustawodawcy do religii katolickiej, uznania jej zasług w zakresie wspomagania narodu w walce o odzyskanie niepodległości i zachowanie tożsamości kulturowej, jak to chciał widzieć Władysław Abraham⁵¹, ale pociągało za sobą istotne konsekwencje prawne. Co więcej, dochodziło do tego jeszcze uznanie autonomii Kościoła katolickiego, zagwarantowane przez Konstytucję w słowach: „Kościół Rzymsko-Katolicki rządzi się własnymi prawami” (art. 114 zd. 2), a więc mógł on w stosunkach wewnętrznych stosować prawo kanoniczne. Władze państwowe nie badały treści norm prawa wewnętrznego Kościoła katolickiego⁵². Toteż komentatorzy Konstytucji owo „naczelne stanowisko

⁴⁸ Szerzej o pracach nad konstytucją i polemikach w przedmiotowym zakresie zob. S. Krukowski, *Geneza konstytucji z 17 marca 1921 r.*, Warszawa 1977, s. 282-286 i projekty konstytucji (s. 79, 137, 156, 237); K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 51-54; J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 44-46 i 49; J. Koredczuk, *Równouprawnienie kościołów...*, s. 113 i n.; M. Jabłonowski, W. Jakubowski, K. Jajecznik, *Ku Rzeczypospolitej demokratycznej. Polska debata ustrojowa 1917-1921*, Warszawa 2015, s. 277-278 oraz projekty konstytucji (s. 89, 247, 259, 276, 333, 361, 416, 443, 496); P. Borecki, *Uwagi o statusie...*, s. 71-72; J. Szymanek, *Regulacja stosunków...*, s. 32-34.

⁴⁹ Por. też ogólniejsze uwagi badaczy na temat wewnętrznej sprzeczności w Konstytucji, związanej z próbą połączenia koncepcji państwa wyznaniowego i świeckiego: J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 95 i 333; H. Świątkowski, *Wyznaniowe prawo państwowe...*, s. 78; K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 56-57; J. Szymanek, *Regulacja stosunków...*, s. 33.

⁵⁰ Szerzej o niejednolitości ocen w tym zakresie na tle przepisów konstytucji oraz o regulacjach w innych jeszcze przepisach piszą: J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 322-349; J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 129-134.

⁵¹ W. Abraham, *Konstytucja a stosunki wyznaniowe...*, s. 124.

⁵² Por. J. Krukowski, *Polskie prawo wyznaniowe...*, s. 32-33; *idem*, *Stosunki państwo-kościół...*, s. 873.

Kościółowi katolickiemu w doktrynie przyznawano osobowość publicznoprawną – co niekiedy rozciągano także na inne uznane związki religijne – choć wyraźnego stwierdzenia istnienia jego osobowości publicznoprawnej nie zawierała ani Konstytucja, ani konkordat, ani inkorporowane przez tę umowę międzynarodową odpowiednie przepisy prawa kanonicznego. Osobowość ta była jednak różnie

najczęściej interpretowali i nadal interpretują jako wprowadzenie zasady *primus inter pares*, nie oznaczającej prawnego uprzywilejowania Kościoła katolickiego, ale uznanie jego pozycji jako wyznania „przeważającej większości narodu”, czyli specyficznego parytetu w zakresie określania sytuacji prawnej związków religijnych⁵³. Jednak ten parytet postrzegano również niekiedy w kategoriach reguły *suum cuique tribuere*, czyli oddania każdemu co mu się należy, bez uszczuplania praw drugiego, z uwzględnieniem zasad i tradycji poszczególnych wyznań i innych jeszcze czynników⁵⁴. Jak uszczegóławiał to Jakub Sawicki, który odnosił zresztą parytatywność tylko do wyznań uznanych, nie oznaczała ona bezwzględnej, mechanicznej równości, nie liczącej się z zasadami i tradycją poszczególnych wyznań, ze stosunkami faktycznymi oraz z dynamiką życia społecznego. Równouprawnienie nie pociągało wobec tego za sobą tych samych praw, tych samych przywilejów, tych samych zasad i form kształtowania się stosunku państwa do poszczególnych społeczności religijnych, ale było równoznaczne z regułą oddania każdemu tego, co mu się z jego prawa i słuszności należy, bez uszczuplenia przez to słusznych praw drugiego⁵⁵. Taka interpretacja mogła jednak również oznaczać przyznanie Kościołowi katolickiemu prerogatywy Kościoła oficjalnego i w związku z tym stosowania względem niego reguły największego uprzywilejowania, choć niekiedy przybierała ona łagodniejszą postać⁵⁶. Z pewnością ma rację Paweł Borecki, dostrzegając w tym daleko idącą zbieżność z interpretacją zasady równości wyznań w Austrii⁵⁷.

Podsumowując, należy stwierdzić, że nadrzędne idee Konstytucji marcowej, tj. deklaracja politycznej wolności jako antyteza niewoli, pluralizm polityczny, wolność

rozumiana tak co do jej źródeł, jak i zakresu przedmiotowego; szczegółowo o tym: J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 407-459 oraz s. 460-514 (publicznoprawne funkcje Kościoła); P. Krawczyk, *Osobowość publicznoprawna w świetle statusu prawnego Kościoła katolickiego w II RP*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach. Seria: Administracja i Zarządzanie” 2013, nr 99, s. 159-171 i tam podana literatura; zob. też L. Górnicki, *Problem nabywania oraz charakteru osobowości prawnej kościołów i innych związków wyznaniowych w Polsce*, [w:] *Prawo wyznaniowe. Przeszłość i teraźniejszość...*, s. 226 i n.

⁵³ K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 60 i tam podana literatura z okresu II RP; B. Ratajczak, *Refleksje na temat rozumienia pojęcia wolności sumienia i wyznania w Konstytucji z 17 marca 1921 r.*, [w:] *Divina et Humana. Księga jubileuszowa w 65. rocznicę urodzin Księdza Profesora Henryka Misztala*, red. A. Dębiński, W. Bar, P. Stanisławski, Lublin 2001, s. 203-204; J. Koredeczuk, *Równouprawnienie kościołów...*, s. 119; J.B. Falski, *Zasada równości w polskich konstytucjach (1791–1935)*, „Państwo i Prawo” 1997, nr 1, s. 12; A.M. Abramowicz, *Naczelne stanowisko...*, s. 12; krytyka tego stanowiska: J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 337; J. Szymanek, *Regulacja stosunków...*, s. 33.

⁵⁴ J. Osuchowski, *Prawo wyznaniowe...*, s. 335 i n. (krytyka tego stanowiska); K. Krasowski, *Związki wyznaniowe...*, s. 60; J. Szymanek, *Regulacja stosunków...*, s. 33-34; P. Borecki, *Uwagi o statusie...*, s. 72.

⁵⁵ Szerzej J. Sawicki, *Studia nad położeniem prawnym...*, s. 126, 130 i 132-134.

⁵⁶ J. Szymanek, *Regulacja stosunków...*, s. 33-34 i tam podana literatura; P. Borecki, *Uwagi o statusie...*, s. 72. Zdaniem Macieja Mikuły „naczelnego stanowiska” nie można postrzegać w kategoriach „religii panującej”, gdyż oznaczałoby to zaprzeczenie zasady równouprawnienia kościołów i innych związków religijnych o uregulowanej sytuacji prawnej, co przecież było konstytucyjnie zagwarantowane; M. Mikuła, *Granice dozwolonego dyskursu antyreligijnego...*, s. 187.

⁵⁷ P. Borecki, *Uwagi o statusie...*, s. 72.

jednostki, stanowiły podstawę dla uregulowanych w jej przepisach materii objętych prawem wyznaniowym. Idee te wyznaczały sposób ujęcia wolności sumienia i wyznania w aspekcie indywidualnym i instytucjonalnym. Wyraźne jednak było to, że o ile z konstytucyjnej wolności sumienia i wyznania korzystał indywidualnie każdy obywatel w równym stopniu, choć bez wyraźnego potwierdzenia prawa do bezwyznaniowości, to wolność wyznawania i praktykowania swojej religii grupowo, w ramach związku religijnego, podlegała zróżnicowaniu, w zależności od zaliczenia danego związku do kategorii uznanych lub nieuznanych przez państwo. Konstytucja statuowała przy tym zasadę prymatu ustawodawstwa państwowego nad prawem wewnętrznym związków religijnych. Podkreślić wreszcie należy, że zasada równouprawnienia związków religijnych w znaczeniu ich równości wobec prawa miała względny charakter, wobec udzielonej Kościołowi rzymskokatolickiemu w Konstytucji pozycji naczelnego stanowiska „wśród równouprawnionych wyznań”, co stanowiło wyraz kompromisu pomiędzy postulowaną przez niektóre kręgi polityczne w trakcie prac nad projektem konstytucji ideą świeckości państwa i rozdziału Kościoła od państwa a postulatem uznania – na wzór Konstytucji 3 Maja – religii katolickiej jako religii panującej.

Bibliografia

Źródła

- Konkordat pomiędzy Stolicą Apostolską a Rzeczpospolitą Polską, podpisany w Rzymie dnia 10 lutego 1925 r. (ratyfikowany zgodnie z ustawą z dnia 23 kwietnia 1925 r. – Dz. U. RP nr 47, poz. 324); Dz. U. RP Nr 72, poz. 501.
- Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 r. (Dz. U. RP Nr 44, poz. 267, ze zm.).
- Orzecznictwo Sądów Polskich. Zbiór orzeczeń karnych Sądu Najwyższego*, Warszawa 1939, nr IV.
- Traktat między Głównymi Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską (Dz. U. RP z 1920 r. Nr 110, poz. 728).
- Ustawa konstytucyjna z 23 kwietnia 1935 r. (Dz. U. RP Nr 30, poz. 227).

Literatura

- Abraham W., *Konstytucja a stosunki wyznaniowe i Kościół*, [w:] *Nasza Konstytucja*, Kraków 1922.
- Abramowicz A.M., *Naczelne stanowisko wyznania rzymskokatolickiego a równouprawnienie wyznań w prawie II Rzeczypospolitej*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 2019, t. II.
- Abramowicz A.M., *Przedmiotowy zakres wolności religijnej*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2007, t. 10.

- Aleksandrowicz K., *Brachium saeculare według obecnie obowiązujących i dawniejszych konkordatów*, Kraków 1934.
- Borecki P., *Prawodawstwo wyznaniowe z okresu II Rzeczypospolitej we współczesnym polskim systemie prawnym*, „Studia Prawa Publicznego” 2014, nr 4.
- Borecki P., *Uwagi o statusie prawnym wyznawców judaizmu na ziemiach polskich*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 2010, z. 2.
- Borecki P., *Wolność sumienia i wyznania cudzoziemców w prawie polskim*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2014, t. 17.
- Brzeziński F., *Prawa mniejszości. Komentarz do Traktatu z dn. 28 czerwca 1919 r. pomiędzy Polską a głównymi mocarstwami*, Warszawa 1920.
- Brzozowski W., *Wolność myśli, sumienia i religii*, [w:] W. Brzozowski, A. Krzywoń, M. Wiącek, *Prawa człowieka*, wyd. 2, Warszawa 2019.
- Brzozowski W., *Zagadnienia wstępne*, [w:] W. Brzozowski, A. Krzywoń, M. Wiącek, *Prawa człowieka*, wyd. 2, Warszawa 2019.
- Buczko A., *Nowa Konstytucja Rzeczypospolitej*, „Przegląd Katolicki” 1935, nr 21.
- Dziobek-Romański J., *Uznanie niechrześcijańskich związków religijnych o ustawowo uregulowanej sytuacji w latach 1919-1989*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2003, t. 6.
- Falski J. B., *Zasada równości w polskich konstytucjach (1791–1935)*, „Państwo i Prawo” 1997, nr 1.
- Fedorszczak T., *Przestępstwa przeciwko religii na ziemiach polskich w latach 1918–1998*, [w:] J. Koredczuk (red.), *Prawo wyznaniowe. Przeszłość i teraźniejszość. Materiały XI Konferencji historyków państwa i prawa. Kowary, 6-8 września 2007 r.*, Wrocław 2008.
- Gerstman A., *Konkordat Polski ze Stolicą Apostolską*, Lwów 1925.
- Górnicki L., *Idee i założenia konstytucji z 17 marca 1921 r. a rola i pozycja ustrojowa Prezydenta RP*, „Myśl Polityczna. Political Thought” 2021, nr 1(7).
- Górnicki L., *Problem nabywania oraz charakteru osobowości prawnej kościołów i innych związków wyznaniowych w Polsce*, [w:] J. Koredczuk (red.), *Prawo wyznaniowe Przeszłość i teraźniejszość. Materiały XI Konferencji historyków państwa i prawa. Kowary, 6-8 września 2007 r.*, Wrocław 2008.
- Górnicki L., *Wolność tworzenia nowych kościołów i innych związków wyznaniowych i sposoby regulacji ich statusu prawnego w ustawodawstwie polskim*, [w:] A.M. Sosnowski (red.), *Administracja publiczna-obywatel-społeczeństwo-państwo*, Wrocław 2006.
- Historia dyplomacji polskiej*, t. IV. 1918-1939, red. P. Łossowski, Warszawa 1995.
- Jabłonowski M., Jakubowski W., Jajecznik K., *Ku Rzeczypospolitej demokratycznej. Polska debata ustrojowa 1917–1921*, Warszawa 2015.
- Jabłoński M., *Prawa człowieka – zagadnienia wprowadzające*, [w:] M. Jabłoński, S. Jarosz-Żukowska, *Prawa człowieka i systemy ich ochrony. Zarys wykładu*, Wrocław 2004.

- Komarnicki W., *Polskie prawo polityczne. Geneza i system*, Warszawa 1922.
- Komarnicki W., *Przewodnia idea Konstytucji marcowej*, [w:] W.L. Jaworski, *Ankieta o konstytucji z 17 marca 1921 r.*, Kraków 1924.
- Komarnicki W., *Zarys ustroju państwowego Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1923.
- Koredczuk J., *Prawne odniesienia państwa do Kościoła greckokatolickiego w II Rzeczypospolitej*, „Wrocławsko-Lwowskie Zeszyty Prawnicze” 2013, nr 4.
- Koredczuk J., *Problematyka mniejszości narodowych w pracach nad Konstytucją marcową z 1921 r.*, „Społeczeństwo i Polityka” 2018, nr 2.
- Koredczuk J., *Realizacja zasady „pro publico bono” w konkordacie polskim z 1925 roku*, [w:] J. Przygodzki, M. Marszał (red.), „Pro publico bono”: idee i działalność, Wrocław, 2016.
- Koredczuk J., *Równouprawnienie kościołów i innych związków religijnych według Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 1921 roku*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 2017, t. 9.
- Kosek M., *Wolność religijna w wymiarze pozytywnym i negatywnym na przykładzie orzeczenia Niemieckiego Federalnego Trybunału Konstytucyjnego z 16 maja 1995 roku*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2002, t. V.
- Krasowski K., *Związki wyznaniowe w II Rzeczypospolitej. Studium historyczno-prawne*, Warszawa-Poznań 1988.
- Krawczyk P., *Osobowość publicznoprawna w świetle statusu prawnego Kościoła katolickiego w II RP*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego w Siedlcach. Seria: Administracja i Zarządzanie” 2013, nr 99.
- Kroczyk P., *Prawo wewnętrzne związków wyznaniowych w perspektywie organów władzy publicznej. Klauzule generalne*, Kraków 2017.
- Krukowski S., *Geneza konstytucji z 17 marca 1921 r.*, Warszawa 1977.
- Krukowski J., *Polskie prawo wyznaniowe*, Warszawa 2005.
- Krukowski J., *Stosunki państwo–kościół*, [w:] T. Guz, J. Głuchowski, M.R. Pałubska (red.), *Syn-teza prawa polskiego 1918-1939*, Warszawa 2013.
- Kulesza W.T., *Tryb uchwalenia konstytucji kwietniowej (23 kwietnia 1935 r.)*, [w:] M. Wyrzykowski (red.), *Tryby uchwalania polskich konstytucji*, Warszawa 1998.
- Langer T., *Nierzyskokatolickie związki wyznaniowe w Polsce*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1966, z. 2.
- Litauer J., *Przestępstwa religijne w kodeksie karnym*, „Wolnomyśliciel Polski” 1934, nr 14.
- Makarska M., *Przestępstwa przeciwko wolności sumienia i wyznania w kodeksie karnym z 1997 r.*, Lublin 2005.
- Makowski J., *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1924.

- Mezglewski A., *Obowiązkowe nauczanie religii a wolność sumienia i wyznania w konstytucjach II RP*, [w:] S. Grodziski, D. Malec, A. Karabowicz, M. Stus (red.), *Vetera novis augere. Studia i prace dedykowane Profesorowi Wacławowi Uruszcakowi*, t. 2, Kraków 2010.
- Migros Z., *Przestępstwa przeciwko uczuciom religijnym w polskim kodeksie karnym z 1932 r.*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1982, t. 37.
- Mikuła M., *Granice dozwolonego dyskursu antyreligijnego w II RP. Uwagi do orzeczenia Sądu Najwyższego z 5 lipca 1938 r. i jego aktualność dzisiaj*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2010, t. 13.
- Misztal H., [w:] A. Mezglewski, H. Misztal, P. Stanisławski, *Prawo wyznaniowe*, wyd. 3, rozszerzone i zaktualizowane, Warszawa 2011.
- Misztal H., *Historia relacji państwa do kościołów i innych związków wyznaniowych w Polsce*, [w:] H. Misztal, P. Stanisławski (red.), *Prawo wyznaniowe*, Lublin 2003.
- Misztal H., *Idea wolności religijnej*, [w:] H. Misztal, P. Stanisławski (red.), *Prawo wyznaniowe*, Lublin 2003.
- Misztal H., *Polskie prawo wyznaniowe*, t. 1. *Zagadnienia wstępne. Rys historyczny*, Lublin 1996.
- Nikołajew J., *Wolność sumienia i religii skazanych i tymczasowo aresztowanych*, Lublin 2012.
- Osuchowski J., *Prawo wyznaniowe Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939 (Węzłowe zagadnienia)*, Warszawa 1967.
- Pasek A., *Ochrona uczuć religijnych w polskim kodeksie karnym z 1932 r.*, [w:] J. Koredczuk (red.), *Prawo wyznaniowe. Przeszłość i teraźniejszość. Materiały XI Konferencji historyków państwa i prawa. Kowary, 6-8 września 2007 r.*, Wrocław 2008.
- Pietrzak M., *Prawo wyznaniowe*, Warszawa 2005.
- Ratajczak B., *Refleksje na temat rozumienia pojęcia wolności sumienia i wyznania w Konstytucji z 17 marca 1921 r.*, [w:] A. Dębiński, W. Bar, P. Stanisławski (red.), *Divina et Humana. Księga jubileuszowa w 65. rocznicę urodzin Księdza Profesora Henryka Misztala*, Lublin 2001.
- Reiner B., *Problematyka prawno-społeczna nauczania religii w szkołach w Polsce (1918-1939)*, Opole 1964.
- Sawicki J., *Studia nad położeniem prawnym mniejszości religijnych w państwie polskim*, Warszawa 1937.
- Sławski S. (rec.), *T. Kierski, Ochrona praw mniejszości w Polsce*, „Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny” 1933, z. 2.
- Starzyński S., *Współczesny ustrój prawno-polityczny Polski i innych państw słowiańskich*, Lwów 1928.
- Szymanek J., *Klauzule wyznaniowe w Konstytucji RP*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2005, t. 8.
- Szymanek J., *Konstytucjonalizacja prawa do wolności myśli, sumienia, religii i przekonań*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2007, t. 10.

Szymanek J., *Regulacja stosunków państwo-kościół w polskich aktach konstytucyjnych XX wieku*, „Przegląd Sejmowy” 2002, nr 3.

Szymanek J., *Wolność sumienia i wyznania w Konstytucji RP*, „Przegląd Sejmowy” 2006, nr 2.

Świątkowski H., *Nowa konstytucja a wolność sumienia i wyznania*, „Głos Prawa” 1935, nr 11/12.

Świątkowski H., *Wyznania religijne w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem ich stanu prawnego*, cz. I: *Wyznania i związki religijne*, Warszawa 1937.

Świątkowski H., *Wyznaniowe prawo państwowe*, Warszawa 1962.

Warchałowski K., *Prawnokarna ochrona wolności religijnej w latach 1932–1997*, „Studia z Prawa Wyznaniowego” 2002, t. 4.

Wisłocki J., *Konkordat polski z 1925 roku. Zagadnienia prawnopolityczne*, Poznań 1977.

Streszczenie: Artykuł stanowi próbę odtworzenia ogólnej konstytucyjnej koncepcji wolności sumienia i wyznania, w wymiarze indywidualnym oraz instytucjonalnym, która to wolność rozumiana była w sposób tradycyjny, jako prawa obywatela, a ponadto ograniczana w zasadzie do sfery religijnej, uważanej za społecznie doniosłą. Autor wskazuje na istotne różnice w ujęciu indywidualnej oraz kolektywnej sfery wolności sumienia i wyznania, a także charakteru i rodzaju stosowanych do nich ograniczeń, przy czym w zakresie dotyczącym wymiaru instytucjonalnego, szczególną uwagę poświęca zasadzie równouprawnienia związków religijnych w znaczeniu ich równości wobec prawa, w kontekście stanowiska, jakie Konstytucja przyznawała Kościołowi rzymskokatolickiemu.

W artykule zostało dowiedzione, że nadrzędne idee Konstytucji marcowej, tj. deklaracja politycznej wolności jako antyteza niewoli, pluralizm polityczny, wolność jednostki stanowiły podstawę dla uregulowanych w jej przepisach materii objętych prawem wyznaniowym. Idee te wyznaczały sposób ujęcia wolności sumienia i wyznania w aspekcie indywidualnym i instytucjonalnym. Wyraźne jednak było to, że o ile z konstytucyjnej wolności sumienia i wyznania korzystał indywidualnie każdy obywatel w równym stopniu, choć bez wyraźnego potwierdzenia prawa do bezwyznaniowości, to wolność wyznawania i praktykowania swojej religii grupowo, w ramach związku religijnego, podlegała zróżnicowaniu w zależności od zaliczenia danego związku do kategorii uznanych lub nieuznanych przez państwo. Konstytucja statuowała przy tym zasadę prymatu ustawodawstwa państwowego nad prawem wewnętrznym związków religijnych. Autor podkreśla, że zasada równouprawnienia związków religijnych w znaczeniu ich równości wobec prawa miała względny charakter, wobec udzielonej Kościołowi rzymskokatolickiemu w Konstytucji pozycji naczelnego stanowiska „wśród równouprawnionych wyznań”, co stanowiło wyraz kompromisu pomiędzy postulowaną przez niektóre kręgi polityczne w trakcie prac nad projektem konstytucji ideą świeckości państwa i rozdziału Kościoła od państwa a postulatem uznania – na wzór Konstytucji 3 Maja – religii katolickiej jako religii panującej.

Słowa kluczowe: Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 17 marca 1921 r., wolność sumienia i wyznania w aspekcie indywidualnym i kolektywnym (instytucjonalnym), zasada równouprawnienia związków religijnych